

És rellevant el medi marí per a la reserva de biosfera de Menorca?

Lluís Cardona Pascual

Departament de Ciències Experimentals de la Universitat Pompeu Fabra
i Departament de Biologia Animal de la Universitat de Barcelona

Per sorprendent que pugui semblar, els pobles mediterranis han viscut tradicionalment d'esquesnes al mar. Cal no deixar-se enganyar per les lloes dels historiadors a les habilitats marineres dels grecs, els fenicis i els venecians. O pels cants dels poetes sobre mariners i pirates.

El mar, insondable, imprevisible i per naturalesa hostil a l'home, oferia a la població pagesa, dominant a les ribes de la Mediterrània fins fa poques dècades, poc més que sal i peix. La primera se li robava a les salines, amb l'ajuda del sol. El segon era tan sols un succedani de la carn, apte només per a la quaresma o per als més pobres. Nedar era un plaer reservat a al·lots malcriats, i navegar una maledicció que calia evitar com fos.

Aquell rebuig al mar tingué un efecte positiu. Envoltada per una Europa de la qual s'esvaïen els aurocs, els tarpans, els llops, els ossos i els linxs, la Mediterrània bullia fins fa poc amb grans bèsties. Tonyines, anfosos, salrojos, tintoreres, dofins, rorquals, tortugues, vells marins i altres espècies de gran mida hi sovintejaven, fins i tot a prop de la vorera.

No va ser fins la dècada de 1960 quan la percepció envers la mar va canviar. Quan els obrers i les classes mitjanes van substituir la pagesia com a component principal de la societat, es van descobrir de sobte els plaers de l'estiueig a la vora del mar. El que a començaments del segle XX era una excentricitat d'anglesos i francesos benestants es convertí en l'obsessió dels habitants de les ciutats, que per primera vegada disposaven de temps i diners per fer vacances.

"Viajaremos a Mallorca, será maravilloso ..." deia una cançó del tardofranquisme. Havia nascut el turisme de masses, alimentat amb sol, arena i sal. Terrenys erms, sense valor

agrícola, deixats de la mà de Déu durant segles, van passar, de cop i volta, a valer més que la millor de les sementeres. Els pins cediren el lloc als hotels, el motor de gasoil substituï la vela llatina i les nanses es canviaren per l'ormeig de ròssec. Els valors naturals submarins de la Mediterrània, protegits durant segles per una barreja de por, menyspreu i limitacions tecnològiques, es veieren seriosament amenaçats per primera vegada en la seva història. Menorca no en va ser l'excepció, tot i que per una sèrie de motius la destrucció fou menys intensa.

La paradoxa menorquina

El grau de conservació dels ecosistemes marins de Menorca supera, amb escreix, el dels ecosistemes marins del continent veí, tot i estar massa pescats. Llargs trams de litoral no edificat, illots amb denses colònies d'aus marines, sistemes dunars amb una vegetació ben preservada, extenses praderies submarines, fons de *maërl*, roquissars bullents de petits anfosos, aigües oceàniques amb dofins, tortugues, catxalots ... Tot això es pot trobar al costat d'una de les principals destinacions turístiques de la Mediterrània, a l'arxipèlag que va donar nom a la destrucció immisericorde del litoral, al paradigma del turisme de masses pur i dur. Com és possible? Quin talismà protegeix la fauna i la flora submarines de Menorca?

El secret rau en una sèrie de casualitats. En primer lloc, una llei no escrita manté l'existència d'una incompatibilitat manifesta entre els turistes i les roques. O dit d'una altra manera, l'existència d'un lligam indissoluble entre el turisme de masses i la platja. Aquest principi universal de la gestió turística s'ha relaxat amb el temps, com demostra la proliferació de xalets a zones gairebé mancades de platges, com el sud-est de Menorca, però durant els anys daurats del tardofranquisme, el sol i l'arena resultaven imprescindibles per a qualsevol promoció turística.

No resulta estrany, per tant, que s'Arenal, la gran platja de Mallorca, fos la primera víctima d'aquella nova indústria, donada l'abundància d'arena i la proximitat a l'aeroport d'una ciutat amb l'atractiu de Palma. Afortunadament, i en contra de l'opinió majoritària, a Menorca i a la resta de Balears hi ha poques platges, i per tant l'impacte del turisme va ser més aviat local. La majoria del litoral menorquí està format per penya-segats refractaris per naturalesa als projectes turístics de les dècades de 1960 i 1970.

Certament, un cop saturades les grans platges, i popularitzat el lloguer de cotxes, la indústria turística va mirar de crear urbanitzacions al litoral rocós, però la sort i l'aritmètica parlamentària van permetre, l'any 1990, l'aprovació d'una llei que protegia la

major part del litoral encara no urbanitzat, especialment generosa amb Menorca i que va permetre preservar una gran part del seu litoral. El resultat de tot això ha estat una matriu litoral poc alterada, sobre la qual es disposen els nuclis turístics, més aviat dispersos. Res a veure amb el *continuum* existent a Catalunya entre Blanes i Tarragona, per exemple, amb més de 150 quilòmetres de façana litoral urbana interromputs únicament per algunes taques no edificades com poden ser la Punta de la Mora, el massís del Garraf o el que queda del minvant delta del Llobregat.

La segona part del miracle té a veure amb una població resident minsa i unes comunicacions amb la Península més aviat deficientes, si més no fins fa vint-i-cinc anys. Això va fer que la flota pesquera de les Illes Balears fos petita, donats els problemes per exportar els excedents de captures. Només en el cas de la llagosta hi va haver una exportació organitzada cap a la Península, ja des del segle XIX, però això era impossible amb altres espècies incapaces de sobreviure setmanes en captivitat esperant a ser comercialitzades. Per adonar-nos de l'abast real de la situació basta pensar que Catalunya i Balears tenen plataformes continentals d'extensió comparable, però a la primera hi treballen deu vegades més barques de pesca que a la segona. O que a l'illa de Menorca, amb 300 quilòmetres de litoral, només hi ha sis barques de ròssec ! Com que la sobrepesca i l'alteració del medi físic causada per la pesca de ròssec són els principals responsables de la degradació del medi marí, molt per davant de la contaminació, no resulta estrany que el grau de conservació dels ecosistemes marins de Menorca sigui envejable, tot i els problemes ja esmentats.

La tercera part del miracle té a veure a la posició de Menorca al bell mig de la Mediterrània occidental. Pocs llocs hi ha al món on les aigües marines siguin tan transparents com aquí. El motiu rau en la llunyania de les illes respecte a qualsevol riu digne d'aquest nom. Pensem que les regions costaneres properes a la desembocadura d'un riu es veuen afectades no tan sols per les aigües residuals i altres contaminants generats per la població local. A més, reben les aigües residuals i la contaminació abocada al riu per la població que viu a tota la seva conca. Així, els habitants del delta de l'Ebre i del nord de Castelló reben els residus abocats a l'Ebre per tota la població de Lleida, Aragó, Navarra i La Rioja. Res d'això passa a Menorca, on no hi ha més contaminants que els generats localment. Com que el volum d'aigües residuals és petit en comparació amb la capacitat de dilució del mar, basten uns sistemes de sanejament discrets per mantenir una qualitat de l'aigua excel·lent, si més no en allunyar-nos una mica de la vorera. Això permet no tan sols el manteniment de praderies de posidònia molt extenses, sinó també el creixement d'algues fins als 90 metres de fondària, amb ecosistemes tan interessants, i escassos arreu de la Mediterrània occidental, com els fons de *maërl*.

Avenços en el coneixement de la biodiversitat marina

Com ja hem dit, la transformació dels ecosistemes marins de la Mediterrània s'inicià arreu durant la dècada de 1960. En el cas de Menorca, el procés va coincidir amb el final del Franquisme, fet que permeté el naixement d'un poderós moviment ecologista. Però tal com havia passat des d'antic, l'interès dels menorquins per la mar s'acabava allà on ja no feien peu. Si als turistes només els interessaven l'arena i el sol, l'incipient moviment ecologista del tardofranquisme i la transició democràtica es preocupava bàsicament pels pins, els socarrells i les àguiles peixateres.

Això tenia la seva lògica, perquè l'alteració del medi terrestre era més evident que la del medi marí. A més, el coneixement sobre el medi marí de Menorca en aquell moment es limitava a uns pocs catàlegs florístics i faunístics. No hi havia cap mena d'informació sobre la mida de les poblacions afectades, ni sobre la magnitud dels impactes. Per acabar-ho d'adobar, en aquell moment, encara es considerava el mar com un immens rebost ple fins dalt de peix i marisc, inexhaurible per molt que millorés la tecnologia pesquera.

Els treballs previs a la declaració de Menorca com a reserva de biosfera per la UNESCO volgueren rompre amb aquella tendència. Malgrat l'escassetat de les dades disponibles, a les Jornades del Llatzaret del 1989 es presentaren tres treballs sobre el medi marí de l'illa i la seva conservació. En aquelles curtes comunicacions quedaren palesos els valors naturals del medi marí menorquí i la seva vulnerabilitat davant de l'activitat humana, i alhora es feren propostes concretes per conservar-lo.

En els vint anys transcorreguts des d'ençà hem après molt sobre el medi marí de Menorca i algunes de les propostes de gestió pioneres presentades a les Jornades del Llatzaret s'han materialitzat. Però aquests avenços simplement han reflectit l'evolució del coneixement sobre el medi marí en el conjunt d'Espanya i en cap cas no es poden atribuir a la declaració de l'illa com a reserva de biosfera, totalment concentrada en la gestió de la biodiversitat terrestre.

Fins a començaments de la dècada de 1990, només s'havien portat a terme a Menorca alguns estudis aïllats de biologia marina, generalment de tipus faunístic i florístic. Aquells treballs proporcionaven una visió esbiaixada sobre la biodiversitat marina de l'illa, en considerar només alguns grups taxonòmics, i no oferien gaire llum sobre la dinàmica dels ecosistemes, llevat dels casos particulars del port de Maó i de la badia de Fornells. El mateix succeïa amb la gestió dels recursos pesquers, ja que la major part de les dades obtingudes per l'*Instituto Español de Oceanografía* (EIO) en diverses

campanyes d'investigació realitzades a Menorca no es van publicar mai i, per tant, no es van difondre.

La situació va començar a baratar pels volts de 1990. L'increment dels recursos destinats a la recerca científica en el conjunt d'Espanya va permetre ampliar l'acció dels investigadors de les universitats, de l'IEO i del *Consejo Superior de Investigaciones Científicas* cap a territoris perifèrics com Menorca. A més, la popularització del terme "biodiversitat" i l'increment de la consciència conservacionista van permetre obtenir finançament per dur a terme estudis de zoologia i botànica bàsics que fins llavors eren impensables. L'IME va jugar un paper modest, però rellevant, en aquest canvi, en finançar diversos estudis sobre el patrimoni natural marí de Menorca.

La gran empenta a la recerca en biologia marina es va produir entre 1997 i 2005, quan la Unió Europea va cofinançar diversos projectes IFOP i dos importants projectes LIFE de conservació a les Balears, un sobre la baldritja petita (*Puffinus mauretanicus*) i l'altre centrat en l'altina (*Posidonia oceanica*). Simultàniament, l'OBSAM va iniciar el programa IBIM de seguiment d'alguns paràmetres sobre la qualitat del medi marí de Menorca. Els projectes confinaçats per la Unió Europea van permetre estudiar amb detall la biologia, no tan sols de les espècies que els donaren nom, sinó també del cagaire (*Phalacrocorax aristotelis desmarestii*), de la gavina de bec vermell (*Larus audouinii*), de la tortuga de la mar (*Caretta caretta*) i del dofí mular (*Tursiops truncatus*). A més, van permetre obtenir dades sobre l'abundància de nombroses espècies de peixos, i també cartografiar totes les praderies d'altina de l'arxipèlag i estudiar amb detall l'impacte de la pesca recreativa. Aquestes dades, conjugades amb les proporcionades pel projecte IBIM i d'altres obtingudes a Menorca a la mateixa època, han permès establir un veritable "punt zero" sobre el grau de conservació del patrimoni natural marí de l'illa. A més, a hores d'ara sembla que finalment es construirà a Menorca la tan esperada estació biològica costanera.

De tota manera, cal tenir present que aquest augment del coneixement sobre el medi marí de l'illa no ha estat el resultat d'una dinàmica generada des de la pròpia illa. A diferència dels projectes adreçats a la conservació del medi terrestre, sovint encapçalats pel Consell Insular de Menorca, l'estudi del medi marí i l'avaluació dels seus recursos ha estat sempre dirigida des de l'exterior, no per manca de competències, sinó per manca d'interès. Com a prova, basta recordar que els dos projectes LIFE sobre medi marí que s'han dut a terme a Menorca des del 1997 han estat encapçalats pel Govern Balear, mentre que els quatre projectes LIFE sobre medi terrestre executats a Menorca en el mateix període han estat promoguts pel Consell Insular de Menorca.

Avenços en la protecció formal del medi marí de Menorca

En el moment de declarar-se la reserva de biosfera de Menorca, el nivell de protecció formal del medi marí era molt inferior al del litoral emergit i d'altres ecosistemes terrestres. La xarxa d'àrees naturals d'especial interès (ANEIs) abastava la major part del litoral insular, fet que havia servit a començaments de la dècada de 1990 per controlar l'edificació ran de mar, que era aleshores la major amenaça per a la conservació de la naturalesa a l'illa. A més, la Llei d'espais naturals preveia la declaració d'un parc natural al voltant de s'Albufera des Grau, veritable insígnia del conservacionisme menorquí, creat finalment l'any 1995.

La Reserva marina de la costa nord de Menorca no fou creada fins l'any 1999, tot i que no va ser efectiva fins l'any 2000, quan es va contractar el primer vigilant. L'empenta definitiva la va donar un dels projectes LIFE de la Unió Europea ja comentats, que va permetre ampliar la plantilla i dotar-la d'una embarcació. El funcionament de la reserva marina ha estat molt bo: acull una densitat d'espècies vulnerables entre tres i quatre vegades superior a la de les zones control adjacents, cosa que demostra el potencial de recuperació dels ecosistemes costaners menorquins quan se'ls gestiona de forma adient.

Poc després de crear-se la Reserva marina de la costa nord de Menorca, es va ampliar el Parc natural de s'Albufera des Grau, incloent-hi tot el sector marí situat entre la Punta de sa Galera i Addaia. A més, la Conselleria de Medi Ambient va incloure dins la xarxa d'espais protegits europeus Natura 2000 tres trams de la costa sud de Menorca, declarats Llocs d'interès comunitari (LIC) i entre els quals s'incloïa un indret tan emblemàtic com l'illa de l'Aire.

D'aquesta manera, semblarien haver-se superat amb escreix les recomanacions fetes a les Jornades del Llatzaret del 1989, consistents en la creació de tres espais marins protegits. Ara bé, tant la franja marina del Parc natural com els tres LIC de la costa sud es poden considerar veritables "parcs de paper", amb plans de gestió aprovats però sense gestió efectiva. No hi ha cap diferència entre ells i el que passa als seus voltants. De fet, ningú no sap que han estat "protegits", llevat dels tècnics de la Conselleria de Medi Ambient i del Consell Insular de Menorca.

A més, cap d'aquestes millores legislatives no es pot atribuir a l'existència de la reserva de biosfera. En el mateix període, s'han creat altres reserves marines a Mallorca i Pitiüses, en el marc d'un projecte global destinat a crear-ne diverses a tot l'arxipèlag balear. De fet, en aquests moments l'extensió de litoral submergit protegit a cada illa

és aproximadament proporcional a la seva extensió total, i per tant no es pot considerar que Menorca gaudeixi d'un nivell de protecció superior a la resta, com seria lògic atesa la seva condició de reserva de biosfera. La protecció del litoral submergit de Menorca és equivalent a la del litoral submergit d'Eivissa, tot i que la primera és una reserva de biosfera i la segona la principal destinació europea per a turistes amants de la festa nocturna. Per tant, cal pensar que la Reserva marina de la costa nord de Menorca, els llocs d'interès comunitari del sud de Menorca o la inclusió al Parc natural de s'Albufera des Grau d'una franja marina també s'haguessin creat encara que la reserva de biosfera no hagués existit.

L'illa del peix petit

Fins ara ens hem centrat a avaluar el grau de protecció formal del medi marí, bàsicament perquè basta consultar les dades oficials sobre àrees protegides, superfícies i règim de gestió per fer-ho. A més, aquesta és la mena d'informació emprada habitualment pels gestors per demostrar l'eficàcia de les seves actuacions. Ara bé, la prova del set en gestió de la biodiversitat no és la declaració d'espais protegits, sinó l'evolució de les espècies i els ecosistemes que es volen conservar.

Lamentablement, en el cas de Menorca resulta impossible parlar amb serietat de quin és l'estat de les poblacions de peixos i altres recursos naturals, i de com han evolucionat des de la declaració de la reserva de biosfera, bàsicament perquè no hi ha dades. En absència de llotja ni de cap sistema d'observació independent de les captures, ens movem en la més absoluta de les foscos, perquè ningú no es pot creure les declaracions voluntàries de captures fetes pels propis pescadors, tot i estar disponibles a la plana web del Govern de les Illes Balears.

Disposar de dades versemblants sobre les poblacions explotades és un requisit imprescindible per fer una gestió, ja no científica sinó simplement assenyada del qualsevol pesqueria. A Menorca aquestes dades no existeixen, ni sembla que hagin d'existir en un futur proper. L'OBSAM disposa d'un pressupost ínfim per realitzar aquesta tasca i la major part de la feina la fan becaris mal pagats o voluntaris. El voluntariat és útil per implicar la població, però qualsevol sistema de seguiment seriós requereix un nucli de tècnics estables, absent en aquests moments.

Malgrat la manca de dades quantitatives, la informació disponible indica que Menorca està massa pescada. Els peixos litorals són petits; amb prou feines arriben a un pam. Certament, n'hi ha de més grossos, com anfosos, dèntols i galls de sant Pere,

emperò per cadascun d'ells hi ha centenars de morets, gerrets, vaques, mores, rascles i esparralls, per esmentar només unes quantes d'aquesta munió d'espècies petites. I fins i tot aquests peixos són més petits del que podrien ser. Les dades de la Reserva marina ho demostren amb escreix. El costum ens ha fet considerar aquesta situació natural, però no sempre ha estat així. En temps antics, fa un segle, abundaven a l'illa espècies molt més grosses, la majoria avui esvaïdes o si més no força enrarides. Als fons arenosos infralitorals, on ara només trobam aranyes, raons i pedaços, hi sovintejaven tremolons, guitarres i corbines. Un poc més avall, als nivells circalitorals, hi vivien gegantins escats de fins a dos metres i nombroses quissones de fins a sis pams. Els gatvaires furonaven pels fons rocallosos, on també sovintejaven els grans escorballs i els anfosos de fins a 60 anys d'edat. Les tonyines entraven al port de Maó i fins i tot les enormes llunades, amb el seu espectacular cap en forma de martell, s'atraven amb certa freqüència a la vorera.

Ja no queda res de tot això. L'enrarament dels salrojós, les llunades, les tonyines i altres espècies oceàniques poc té a veure amb la gestió del litoral de Menorca. Com tampoc té a veure amb la gestió de l'illa la proliferació continuada de borms des de la primavera de 2002 o l'arribada d'espècies exòtiques com *Caulerpa racemosa* al 2006 i de *Fistularia commersoni* al 2007. Aquests són processos globals, la solució dels quals queda fora de l'abast directe dels gestors de l'illa, tot i que també podrien prendre un paper més actiu en la recerca de solucions globals. També podrien posar els mitjans per fer que la detecció d'aquests canvis no fos fortuïta, com ha passat fins ara, per anticipar les respostes adients abans que els problemes ja estiguin fora de control. Aquesta anticipació és una de les causes que va permetre contenir la proliferació de *Caulerpa taxifolia* a Mallorca, mentre s'expandia sense control pel sud de França.

No passa el mateix amb la desaparició dels tremolons, les guitarres, les corbines, els escats, els gatvaries o dels grans anfosos. Estem parlant d'espècies de la plataforma continental, la viabilitat de les quals depèn, bàsicament, de com es gestiona la pesca en el conjunt format per Menorca i Mallorca, ja que ambdues illes formen part de la mateixa plataforma continental. En aquests casos, els gestors de l'illa sí que hi podrien fer quelcom, tot i que fins ara la gestió pesquera a Menorca no es diferencia de la que s'aplica a la resta de l'arxipèlag. Novament, la reserva de biosfera no ofereix cap valor afegit per al mar de Menorca.

Mirar cap al mar

Menorca viu del turisme. Més concretament, viu del turisme de sol i platja. Els turistes vénen a l'illa a gaudir del sol al costat del mar. Per tant, el mar hauria de ser un element central en la gestió de l'illa, o si més no del producte turístic. Però no ho és. Els gestors s'interessen per preservar el paisatge litoral, per la neteja de les platges i per la qualitat de l'aigua, però poc més. La urbanització descontrolada dels anys 70 sembla avui impossible gràcies al Pla territorial insular i les aigües del port de Maó tenen tonalitats més blavoses gràcies a les millores en el sanejament.

Tanmateix, ningú no sap quin és realment l'estat de la població de llagosta, tot i que la caldera de llagosta sigui una de les estrelles de la gastronomia turística menorquina. Tampoc no sembla sorprendre ningú que en 300 quilòmetres de costa hi hagi només una desena de centres d'immersió, quan aquesta podria ser una oferta complementària important si a l'illa hi hagués peixos grossos. I fora de la llagosta i, tal vegada, de l'altina, els turistes ho ignoren tot sobre el mar en què han nedat durant unes setmanes.

Mentre l'aigua estigui neta, a la platja hi hagi arena i faci sol, tot va bé, semblen pensar els gestors de l'illa. El que succeeixi allà baix és secundari, perquè sempre podrem intensificar la importació de llagostes del Marroc o del Carib, d'orades de Grècia, de lluç de Namíbia i de gamba d'Argentina. De fet, els turistes no en saben gaire, de peix, i s'ho empassen gairebé tot si les vistes des del restaurant són bones o el preu ajustat. Tanmateix, hi ha molts altres llocs capaços d'oferir aquests mateixos productes forans, segurament a millor preu i amb menys massificació. Aquest és el secret de Turquia o Croàcia, per exemple.

Però a més, Menorca hauria de mirar més cap al mar pel seu valor simbòlic. Conservar el mar és molt més que mantenir l'aigua neta i les platges polides. Significa conservar també les criatures que hi viuen, que el fan misteriós i capaç de sorprendre'ns. A Menorca encara es pot gaudir del picat de l'àliga peixatera o dels bots dels dofins. Els turistes ho apreciarien si sabessin que açò existeix, però ningú no els ho explica perquè gestionem el mar com si fos, simplement, una piscina amb ones, mancada de tot alè de vida salvatge. I cada vegada són més els parcs temàtics que ofereixen piscines estèrils, plenes d'ones i altres entreteniments mancats d'ànima.